

Ekwiwalentność świadczeń a pojęcia umów wzajemnych i czynności odpłatnych

► **Piotr Ratusznik**¹

► **Ekwiwalentność ma istotne znaczenie dla współczesnej cywilistyki. Pomimo, że pojęcie to wywodzi się z treści art. 487 § 2 KC, to analiza orzecznictwa wskazuje, iż nie jest to zabieg prawidłowy, a ekwiwalentność odgrywa kluczową rolę przede wszystkim poza regulacją umów wzajemnych.**

Wprowadzenie

W dobie powszechnego zainteresowania prawem nowych technologii oraz postępującego renesansu konstytucjonalizmu, badanie znaczenia ogólnych pojęć prawa cywilnego może wydawać się niewdzięcznym i niepraktycznym zajęciem. Niewdzięcznym, ponieważ można byłoby sądzić, że wskutek zabiegów deficycyjnych podejmowanych przez przedstawicieli nauki prawa i judykatury, nie pozostało już zbyt wiele miejsca na sensowne wątpliwości; niepraktycznym, ponieważ powracanie do zagadnień od lat opisywanych w ten sam sposób mogłoby jawić się jako przykład jursprudencki pojęciowej w negatywnym znaczeniu².

Tymczasem prawo prywatne w dalszym ciągu pozostaje podatne na porządkujące instrumentarium badawcze metody dogmatycznej. Pojęciem ogólnym, które wymaga ponownej analizy, jest według mnie **ekwiwalentność**. Zgodnie z ujęciem tradycyjnym – pojęcie to ma pewne znaczenie dla kategorii umów wzajemnych³, czyli wówczas, gdy zgodnie z hipotezą art. 487 § 2 KC „obie strony zobowiązują się w taki sposób, że świadczenie jednej z nich ma być odpowiednikiem świadczenia drugiej”. Redakcja przepisu art. 487 § 2 KC nie wyjaśnia jednak zbyt wiele. Wśród przedstawicieli nauki prawa przyjmuje się, że ekwiwalentność wcale nie jest elementem immanentnym dla kategorii umów wzajemnych, ponieważ istotne jest raczej istnienie wyjątkowej więzi prawnej łączącej strony tej umowy. Każda z nich zobowiązuje się bowiem jedynie ze względu na zastrzeżenie, że w zamian otrzyma świadczenie drugiej strony⁴. Takie ujęcie uwypukla funk-

cję umowy wzajemnej rozumianej jako szczególna postać kontraktu, mającego w swoim założeniu służyć organizacji obrotu gospodarczego. Ponadto, podkreśla synalagmatyczność umowy wzajemnej, którą wyraża łacińska fraza *do ut des*.

Niemniej żadna z tych właściwości nie odgrywa w judykaturze roli zbliżonej do ekwiwalentności. Właśnie to pojęcie jest nad wyraz często przywoływane przez sądy w różnych kontekstach normatywnych. Już ta tylko uwaga uzasadnia konieczność gruntownej weryfikacji stanowisk dotychczas prezentowanych w doktrynie. Waga badanego pojęcia ma swoje uzasadnienie w tym, że służy ono za instrument oceny świadczeń stron – czy między tymi świadczeniami zachodzi równowaga⁵. W najnowszym orzecznictwie można zaobserwować tendencję polegającą na tym,

M. Sajjan, E. Skowrońska-Bocian, *Zobowiązania. Zarys wykładu*, Warszawa 2009, wyd. 11, s. 136 oraz A. Brzozowski, J. Jastrzębski, M. Kaliński, E. Skowrońska-Bocian, *Zobowiązania. Część ogólna*, Warszawa 2019, wyd. 3, s. 151.

¹ Uchwała SN z 19.10.2016 r., III CZP 5/16, Legalis; uchwała SN z 29.1.2014 r., III CZP 84/13, Legalis; uchwała SN z 29.10.2009 r., III CZP 61/09, Legalis; wyrok SN z 17.1.2020 r., IV CSK 579/17, Legalis; wyrok SN z 10.1.2020 r., I CSK 380/18, Legalis; wyrok SN z 22.11.2019 r., I CSK 340/19, Legalis; wyrok SN z 22.2.2018 r., I CSK 367/17, Legalis; wyrok SN z 28.6.2017 r., IV CSK 511/16, Legalis; wyrok SN z 2.6.2017 r., II CSK 603/16, Legalis; wyrok SN z 1.6.2017 r., CSK 657/16, Legalis; wyrok SN z 11.5.2017 r., II CSK 541/16, Legalis; wyrok SN z 15.9.2016 r., I CSK 617/15, Legalis; wyrok SN z 11.3.2016 r., I CSK 137/15, Legalis; wyrok SN z 3.6.2015 r., V CSK 589/14, Legalis; wyrok SN z 30.4.2015 r., II CSK 265/14, Legalis; wyrok SN z 2.4.2015 r., I CSK 257/14, Legalis; wyrok SN z 4.2.2015 r., IV CSK 189/14, Legalis; wyrok SN z 19.11.2014 r., II CSK 191/14, Legalis; wyrok SN z 6.11.2014 r., II CSK 28/14, Legalis; wyrok SN z 18.6.2014 r., V CSK 413/13, Legalis; wyrok SN z 12.2.2014 r., IV CSK 349/13, Legalis; wyrok SN z 12.6.2013 r., II CSK 655/12, Legalis; wyrok SN z 23.8.2012 r., II CSK 31/12, Legalis; wyrok SN z 6.7.2012 r., V CSK 357/11, Legalis; wyrok SN z 29.3.2012 r., I CSK 333/11, Legalis; wyrok SN z 18.1.2012 r., II CSK 213/11, Legalis; wyrok SN z 12.10.2011 r., II CSK 690/10, Legalis; wyrok SN z 25.5.2011 r., I CSK 472/11, Legalis; wyrok SN z 8.4.2011 r., II CSK 434/10, Legalis; wyrok SN z 3.2.2011 r., I CSK 242/10, Legalis; wyrok SN z 19.1.2011 r., V CSK 204/10, Legalis; wyrok SN z 5.1.2011 r., III CSK 125/10, Legalis; wyrok SN z 25.6.2010 r., I CSK 505/09, Legalis; wyrok SN z 7.1.2009 r., II CSK 399/08, Legalis; wyrok SN z 8.8.2008 r., V CSK 87/08, Legalis; wyrok SN z 29.5.2007 r., V CSK 70/07, Legalis; wyrok SN z 26.4.2007 r., II CSK 544/06, Legalis; wyrok SN z 28.2.2007 r., V CSK 441/06, Legalis; wyrok SN z 14.2.2007 r., II CNP 70/06, Legalis; wyrok SN z 20.10.2006 r., IV CSK 125/06, Legalis; wyrok SN z 30.5.2006 r., IV CSK 66/06, Legalis; wyrok SN z 13.10.2005 r., IV CK 162/05, Legalis; wyrok SN z 5.10.2005 r., II CK 122/05, Legalis; wyrok SN z 5.8.2005 r., II CK 29/05, Legalis; wyrok SN z 6.1.2005 r., III CZP 76/04, Legalis; wyrok SN z 30.11.2004 r., IV CK 285/04, Legalis; wyrok SN z 27.10.2004 r., IV CK 122/04, Legalis; wyrok SN z 8.10.2004 r., V CK 670/03, Legalis; wyrok SN z 20.5.2004 r., II CK 354/03, Legalis; wyrok SN z 5.12.2003 r., IV CK 253/02, Legalis; wyrok SN z 9.4.2002 r., II CKN 570/00, Legalis; wyrok SN z 12.4.2000 r., IV CKN 13/00, Legalis; wyrok SN z 3.4.2000 r., I CKN 618/98, Legalis; wyrok SN z 26.2.1998 r., I CKN 520/97, Legalis; wyrok SN z 8.10.1997 r., II CKN 362/97, Legalis; wyrok SN z 20.12.1995 r., I CRN 191/95, Legalis; wyrok SN z 14.12.1965 r., II CR 470/65, Legalis; postanowienie SN z 18.9.2019 r., III CSK 71/19, Legalis; postanowienie SN z 24.4.2019 r., I CSK 557/18, Legalis; postanowienie SN z 10.1.2019 r., II CSK 338/18, Legalis; postanowienie SN z 7.11.2018 r., V CSK 225/18, Legalis; postanowienie SN z 21.2.2018 r., I CSK 622/17, Legalis; postanowienie SN z 25.1.2018 r., IV CSK 185/17, Legalis; postanowienie SN z 17.4.2015 r., III CZP 8/15, Legalis; postanowienie SN z 19.6.2013 r., I CSK 576/12, Legalis; postanowienie SN z 27.2.2013 r., V CSK 440/12, Legalis; postanowienie SN z 22.7.2005 r., III CZP 49/05, Legalis; postanowienie SN z 30.10.2003 r., IV CK 131/02, Legalis.

¹ Autor jest doktorantem w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego; ORCID: 0000-0002-4045-7051.

² Jursprudenca pojęciowa w negatywnym znaczeniu rozumiana jest jako doktryna, która – ze względu na swoje podejście do pojęć prawniczych – przyczyniała się do hamowania rozwoju prawoznawstwa. Por. S. *Haehnchen*, *Obliegenheiten und Nebenpflichten. Eine Untersuchung dieser besonderen Verhaltensanforderungen im Privatversicherungsrecht und im allgemeinen Zivilrecht unter besonderer Beruecksichtigung der Dogmengeschichte*, Tübingen 2010, s. 234.

³ A. Brzozowski, *Rozdział V. Umowy [w:] System Prawa Prywatnego. T. 5. Prawo zobowiązań. Część ogólna*, pod red. K. Osajdy, Warszawa 2020, wyd. 3, Legalis, Nb 49.

⁴ Z. Radwański, A. Olejniczak, *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa 2014, wyd. 11, s. 124. Podobnie W. Czachórski, A. Brzozowski,

że kryterium ekwiwalentności dostrzega się w treści takich regulacji, jak art. 5, 58, 388 czy 528 KC⁶. W takim **ujęciu naruszenie ekwiwalentności** umożliwia sądom kształtowanie stosunku prawnego, a niekiedy wręcz jego unicestwienie. Stan ten każe zweryfikować prawidłowość dotychczas przyjmowanych koncepcji.

Podstawa normatywna dla pojęcia ekwiwalentności

Prima facie ekwiwalentność można łączyć z regulacją art. 487 § 2 KC. Rzecz jednak w tym, że przepis ten budzi poważne wątpliwości w zakresie wykładni, szczególnie jeśli chodzi o ustalenie jego znaczenia dla umów wzajemnych. Zarówno bowiem judykatura, jak i doktryna, jak dotąd nie zdołały odnaleźć się w rozgałęzionej siatce pojęciowej, którą same nałożyły na ten przepis. W art. 487 § 2 KC chce się widzieć nie tylko normatywny wyraz wzajemności, synonimicznej z synalagmatycznością, ale także ekwiwalentności, którą z kolei należałoby utożsamiać z równowagą między świadczeniami obu stron kontraktu⁷.

Jak już zauważono – gdyby dokładniej wczytać się w treść stanowisk sformułowanych na tle ekwiwalentności, okazałoby się, że pojęcie to ma znaczenie przede wszystkim poza zakresem hipotezy normy wskazanej w art. 487 § 2 KC. Przepis art. 487 § 2 KC jest bowiem zasadniczo domeną wzajemności. Ekwiwalentność to natomiast – zgodnie ze zdaniem judykatury – klucz do aktualizacji dyspozycji takich regulacji jak art. 5, 58 § 2, art. 388 czy 528 KC⁸. Oznacza to, że ekwiwalentność ma istotne znaczenie nie tylko poza regulacją umów wzajemnych, ale wręcz poza regulacją jakichkolwiek umów. Pogląd ten, choć może budzić sprzeciw, to jednak znajduje wyraz w orzecznictwie. Ponadto należy podnieść, że wykładnia art. 487 § 2 KC jest utrudniona z tego powodu, że pojęcie ekwiwalentności zostało uwikłane w skomplikowane konteksty systemowe prawa prywatnego. Z tej przyczyny przesłanki rodzajowo odmienne, tzn. odpłatność oraz nieodpłatność, nierzadko ustalane są dopiero po uprzednim przeprowadzeniu badania, czy spełniona została przesłanka ekwiwalentności⁹. Problem opisany wyżej można określić mianem sprzężenia kategoriałnego, zachodzącego między ekwiwalentnością a odpłatnością oraz odpłatnością a ekwiwalentnością.

Z tej przyczyny – analizując część stanowisk prezentowanych w judykaturze oraz orzecznictwie – można zauważyć, że pojęcia odpłatności oraz ekwiwalentności stanowią swoje wzajemne przesłanki, a to w zależności od okoliczności oraz normy prawnej mającej znaleźć zastosowanie w sprawie¹⁰. Raz zatem do stwierdzenia ekwiwalentności wymaga się odpłatności, innym razem do stwierdzenia odpłatności wymaga się stwierdzenia ekwiwalentności. Do konfuzji obu pojęć przyczyniają się także względy lingwistyczne, wynikające z niedostatków polskiego języka prawniczego. Rzecz bowiem w tym, że słowo „ekwiwalent” – pomimo, że słowotwórczo pochodne ekwiwalentności – nader często używane jest również w przypadku rozważań dotyczących przesłanki odpłatności, stanowiąc wówczas synonim korzyści majątkowej¹¹.

Ponadto w judykaturze i nauce prawa niekiedy zbyt daleko idące wnioski wywodzi się z tego, że nieodpłatność ze swej istoty wskazuje na nieekwiwalentność. Wówczas w sposób nieprawidłowy pomija się, że konstatacja ta jest tylko prostą konsekwencją braku odpłatności w zamian za świadczenie. Tak rozumiana nieekwiwalentność nie ma jednak znaczenia prawnego. Jeśli już, to jest co najwyżej produktem ubocznym wnioskowań prawniczych służących m.in. ustaleniu przesłanki pokrzywdzenia dla zastosowania *actio Pauliana* w złagodzonej postaci na podstawie art. 528 KC¹². W mojej opinii, ustalając wystąpienie przesłanki nieodpłatności nie należy równocześnie odwoływać się do kategorii ekwiwalentności. Innym zagadnieniem jest natomiast to, że finalnie – po stwierdzeniu nieodpłatności świadczenia – intuicja podpowiada, iż świadczenie to nie może być równocześnie uznane za ekwiwalentne.

Cele badawcze

W niniejszym opracowaniu poruszę kolejno zagadnienia dotyczące: sposobów ujmowania ekwiwalentności (subiektywny, obiektywny, funkcjonalny i normatywny) oraz norm prawnych, dla których – zdaniem orzecznictwa – ta kategoria pojęciowa ma znaczenie (art. 5, 58 § 2, art. 388 oraz 528 KC). Ponadto, omówię problematykę kryteriów służących ustaleniu ekwiwalentności oraz zaprezentuję własny pogląd w tym zakresie. W dalszej części opracowania przeprowadzę analizę przesłankę odpłatności, a na koniec zastanowię się, czy ekwiwalentność pozostaje relewantna także poza kodeksową regulacją umów wzajemnych. Ekwiwalentność – pomimo swojej popularności zauważalnej tak w doktrynie, jak i w orzecznictwie – nie jest przedmiotem złożonych analiz. W niniejszym opracowaniu omawiam wyłącznie ekwiwalentność pierwotną, a nie następczą, co oznacza, że interesują mnie jedynie te regulacje, które dotyczą umów, w których świadczenia były nierównoważne od początku zawiązania stosunku kontraktowego¹³.

⁶ Postanowienie SN z 21.10.2015 r., III CZP 64/15, Legalis; wyrok SN z 14.1.2010 r., IV CSK 432/09, Legalis; wyrok SN z 8.1.2003 r., II CKN 1097/00, Legalis; wyrok SN z 27.9.2005 r., V CK 191/05, Legalis; wyrok SN z 10.1.2020 r., I CSK 734/18, Legalis.

⁷ Por. przyp. 4.

⁸ Por. przyp. 6.

⁹ Por. M. Gutowski, Komentarz do art. 59 [w:] Kodeks cywilny. T. I. Komentarz do art. 1–352, pod red. M. Gutowskiego, Warszawa 2019, wyd. 2, Legalis, Nb 25; P. Machnikowski, Komentarz do art. 59 [w:] Kodeks cywilny. Komentarz, pod red. E. Gniewka i P. Machnikowskiego, Warszawa 2019, wyd. 9, Legalis, Nb 10. Rzecz ma się podobnie w nauce niemieckiej, ponieważ zgodnie z tzw. teorią świadczenia wzajemnego (*Gegenleistungstheorie*), autorstwa F. Haymanna, dla odpłatności decydujące znaczenie odgrywa to, czy między wynagrodzeniem oraz świadczeniem zachodzi prawny związek, co sprowadza się do konieczności ustalenia, czy zdaniem stron wynagrodzenie było ekwiwalentne świadczeniu. W tym zakresie por. K.P. Sokołowski, Die gemischte Schenkung. Eine dogmatische und rechtsvergleichende Analyse. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Muenchen 2013, s. 36.

¹⁰ Por. przyp. 8.

¹¹ Por. wyrok SN z 16.9.2011 r., IV CSK 624/10, Legalis.

¹² Problematykę nieekwiwalentności w przypadku *actio Pauliana* szczegółowo omawiam w punkcie dotyczącym krytyki dotychczasowego ujmowania ekwiwalentności.

¹³ Ze względów porządkowych poza zakresem rozważań pozostawiłem przepisy o rękojmi oraz regulacje dotyczące waloryzacji, z uwagi na to,

Sposoby ujmowania ekwiwalentności

Ekwiwalentność nie stanowi pojęcia bezwzględnego, lecz relatywne. Z tego powodu nie dziwi dopuszczalność wielorakiego ujmowania ekwiwalentności. Nie wystawiając się na niczyją krytykę – można wyróżnić ekwiwalentność ustalaną przy pomocy kryteriów subiektywnych, obiektywnych, funkcjonalnych oraz normatywnych¹⁴. Koncepcje te budzą moje wątpliwości.

1. Ekwiwalentność subiektywna

Zacznijmy od ekwiwalentności subiektywnej. W orzecznictwie SN przyjmuje się niekiedy, że ekwiwalentność świadczeń umowy wzajemnej jest zasadniczo konsekwencją uzgodnień dokonanych między stronami¹⁵. Z tego zapatrywania można wywodzić wnioski, że ekwiwalentność to kategoria poznawalna oraz ustalana subiektywnie. Jest bowiem pochodną świadomego wykonania przez kontrahentów kompetencji mających swoje źródło w zasadzie swobody umów z art. 353¹ KC. Podobne wypowiedzi odnotowuje się także wśród niektórych przedstawicieli polskiej nauki prawa¹⁶.

Zakładając prawidłowość przedstawionego wyżej ujęcia, w sferze subiektywnie rozumianej ekwiwalentności należałoby, moim zdaniem, sytuować także motywacje kontrahentów, które skłoniły ich do zawarcia danej umowy. Tytułem przykładu można wskazać, że taką okolicznością jest m.in. konieczność niezwłocznego uzyskania gotówki, nawet kosztem sprzedaży rzeczy poniżej jej wartości rynkowej. Pogląd ten wydawałby się uzasadniony tym bardziej, że SN *a priori* dopuszcza wręcz pewną nieekwiwalentność świadczeń wzajemnych, równocześnie przyjmując, iż nie jest konieczne wskazywanie przez strony umowy faktów usprawiedliwiających występującą między nimi nierównowagę¹⁷. Udowodnienie wystąpienia takich subiektywnych motywacji może, moim zdaniem, służyć do przeciwstawienia się zarzutom drugiej strony stosunku umownego, że ta została np. wyzyskana, co w efekcie w stanie faktycznym sprawy wyłączałoby zastosowanie art. 388 KC.

2. Ekwiwalentność obiektywna

W dalszej kolejności należy wyróżnić ekwiwalentność obiektywną, która sprowadza się do tego, że wartość świadczeń ma być względem siebie równoważna w znaczeniu obiektywnym, tzn. z odwołaniem do kryteriów

że interesuje mnie wyłącznie sytuacja, gdy nierównowaga między świadczeniami umowy wzajemnej ma charakter pierwotny, a nie następczy.

¹⁴ Z. Radwański, A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 124. Podobnie W. Czachórski, A. Brzozowski, M. Sajjan, E. Skowrońska-Bocian, *op. cit.*, s. 136 oraz A. Brzozowski, J. Jastrzębski, M. Kaliński, E. Skowrońska-Bocian, *op. cit.*, s. 151; R. Blicharski, Konstrukcja prawna zobowiązań wzajemnych, TPP Nr 2/2020, s. 40 i n.

¹⁵ Wyrok SN z 8.12.2011 r., IV CSK 178/11, Legalis.

¹⁶ M. Gutowski, Komentarz do art. 487 [w:] Kodeks cywilny. T. II. Komentarz do art. 353–626, pod red. M. Gutowskiego, Warszawa 2019, wyd. 2, Legalis, Nb 2.

¹⁷ Wyrok SN z 25.5.2011 r., II CSK 528/10, Legalis. Podobnie SA w Warszawie w wyroku z 4.11.2019 r., VII AGa 6/18, Legalis; wyrok SA w Białymstoku z 23.10.2019 r., I ACa 134/19, Legalis; wyrok SO w Warszawie z 5.2.2020 r., XXV C 1669/16, Legalis.

rynkowych. Podkreślenia wymaga, że w nauce prawa przyjmuje się, iż ujęcie to zasadniczo pozostaje bez znaczenia dla praktyki prawniczej. Brak obiektywnej ekwiwalentności nie oznacza, że badanej umowy nie zakwalifikujemy jako wzajemnej. Jeśli już, to brak ekwiwalentności tej postaci może prowadzić do aktualizacji przepisów o wyzysku¹⁸. Ponadto w doktrynie wyrażono także pogląd, że możliwe jest stwierdzenie nieważności umowy obiektywnej nieekwiwalentnej z uwagi na sprzeczność jej postanowień z zasadami współżycia społecznego, względnie z naturą (właściwością) stosunku zobowiązaniowego¹⁹.

3. Ekwiwalentność funkcjonalna

Oprócz tego należy również wspomnieć o ekwiwalentności rozumianej jako funkcjonalne sprzężenie świadczeń w myśl zasady „*do ut des*”. Innymi słowy – w tym ujęciu chodzi o sprzężenie prawne, które polega na tym, że zobowiązanie jednej strony pełni rolę podstawy prawnej dla zobowiązania jej kontrahenta²⁰.

4. Ekwiwalentność normatywna

Koncepcją najnowszą jest ekwiwalentność normatywna. Została ona oparta na trafnym zapatrywaniu, że wyrazu ekwiwalentności nie stanowi regulacja art. 487 § 2 KC, a koncepcje ekwiwalentności – subiektywna oraz funkcjonalna – budzą istotne wątpliwości. W tym ujęciu ekwiwalentność wynika z treści art. 56 KC. Oznacza to, że to ustawa, a nie strony samodzielnie, narzuca kontrahentom wolę wymiany świadczeń. Skutek ten nie zachodzi jednak zawsze, a tylko w przypadku umów bezwzględnie wzajemnych (np. sprzedaż). Może natomiast zajść w odniesieniu do umów względnie wzajemnych (np. zlecenie). Z kolei bez znaczenia pozostaje dla umów bezwzględnie niewzajemnych (np. darowizna)²¹.

Krytyka dotychczasowego ujmowania ekwiwalentności

Kluczowe znaczenie dla oceny dorobku nauki prawa i orzecznictwa w zakresie pojęcia ekwiwalentności mają **granice dyspozycji kontrahentów**, przyjmujące postać konkretnych norm prawnych. Granice te służą za argument przeciw ujęciom – subiektywnemu oraz obiektywnemu – ekwiwalentności. Wyrazem tych granic są **art. 5, 58 § 2, art. 388 oraz 528 KC**. Przepisom tym należy poświęcić kilka uwag wprowadzających.

W orzecznictwie przyjmuje się, że zastrzeżenie świadczenia obiektywnie niekorzystnego dla jednego z partnerów umowy może wiązać się z uznaniem kontraktu za sprzeczny z zasadami współżycia społecznego²². To zaś otwiera

¹⁸ W. Popiołek, Komentarz do art. 487 [w:] Kodeks cywilny. T. II. Komentarz do art. 450–1088, pod red. K. Pietrzykowskiego, Warszawa 2020, wyd. 10, Legalis, Nb 3.

¹⁹ J.M. Kondak, Komentarz do art. 487 [w:] Kodeks cywilny. Komentarz, pod red. K. Osajdy, Warszawa 2020, wyd. 27, Legalis, Nb 1.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ R. Blicharski, *op. cit.*, s. 40–45.

²² Por. przyp. 6.